

Тема. Глибокі роздуми Т. Шевченка про минуле й майбутнє України, художня оцінка діяльності Б. Хмельницького («Чигирине, Чигирине», «Стоїть в селі Суботові...»)

Мета. Опрацювати ідейно-художній зміст програмових поетичних творів Т. Шевченка, навчитися визначати в їх тексті образи і фрагменти додаткового символічного значення, самостійно розкривати їхній зміст; розвивати пам'ять, логічне мислення, увагу, спостережливість, вміння виразно читати поетичні твори, робити відповідні висновки, узагальнення; формувати кругозір, світогляд школярів; виховувати почуття безкомпромісності у ставленні до гнобителів нації, прищеплювати віру в краще майбутнє України; інтерес до наслідків власної праці.

Тип уроку: інтегрований.

Обладнання: фотоілюстрації до змісту програмових поезій; дидактичний матеріал ().

Хід уроку

1. Мотиваційний етап.

1. З'ясування емоційної готовності до уроку. Прийом «обмін компліментами».

2. Актуалізація суб'єктного досвіду й опорних знань.

Вступне слово вчителя. Т. Шевченко у багатьох творах дає оцінку різним історичним фактам, намагається з'ясувати, у чому причина нещастя в Україні.

- *Проти кого чи чого виступає Шевченко у поемах «Кавказ», «Сон», «Катерина»?*

Вчитель. Як сказав академік О. Білецький, Шевченко для мільйонів людей у всьому світі «відкрив» Україну з її волелюбним народом. Він глибше за всіх пізнав українську дійсність, художньо осмислив її найважливіші історичні проблеми. Він першим заговорив про загарбницьку політику Російського самодержавства на Кавказі, про зраду національних інтересів самими українцями.

Вчитель демонструє 5-ти гривневу купюру.

- Що зображено, що поєднує особу і споруду, як це пов'язано з історією України та Шевченком?

Т. Шевченко говорить про вплив Петра 1, Катерини 2 на життя в Україні, оцінює діяльність гетьманів Мазепи, Брюховецького, Тетері. Багато уваги приділяє Б. Хмельницькому.

Гетьман Хмельницький має в українській історії славу, бо він перший рішуче повів козацьке військо до боротьби за волю народу і рідної землі. Про Хмельницького народ склав пісні, з яких багато дотепер збереглося. Його образ прославлений у художніх творах.

Довгий час панувала загальноприйнята думка про те, що Б. Хмельницький зробив добру справу, віддавши Україну під *протекторат* Росії (У березні минає 360 років від часу підписання Переяславської угоди). *Т. Шевченко мав своє бачення до діяльності Б.Хмельницького.*

Про Шевченка, Хмельницького, їх внесок у розвиток української національної свідомості говоритимемо сьогодні на уроці. Ми ознайомимось із поезією «Стоїть в селі Суботові», яка тривалий час була вилучена з «Кобзаря». Що ж такого сказав Шевченко, що це не подобалось ані царській владі, ані радянській – про це поговоримо на уроці.

2. Цілевизначення і планування.

1. Представлення концепту теми уроку.

2. Узгодження цілей уроку і плану роботи. Визначення завдань уроку проходить у формі колективної бесіди.

3. Опрацювання навчального матеріалу.

1. Історія створення поезії.

Восени 1843 року Шевченко побував у Суботові, колишній резиденції Богдана Хмельницького, змалював козацькі хрести на полях, збудовану гетьманом церкву і розриті москалями підземелля – рештки колишніх гетьманських палат.

Спокушені переказами про те, що перед смертю гетьман заховав там великі скарби, російські можновладці спорядили до Суботова експедицію, яка перерила все село, поруйнувала гетьманські льохи, потривожила козацькі кістки, але ніякого золота так і не знайшла.

Від часу не лише дерев'яні частини церкви почали руйнуватися, але й кам'яне склепіння дало поперечні тріщини; в такому непривабливому стані її й зобразив Шевченко. Саме про цю церкву, її руїни і говориться в поезії «Стоїть в селі Суботові».

2. Група істориків. Історична довідка про Суботів. Що вам відомо про Суботів з історії України?

3. Сприйняття учнями змісту поезії.

4. Робота з таблицею. Заповніть «Понятійну таблицю», скориставшись матеріалами підручника та аналізу твору в класі.

Назва твору – Жанр – Образи-символи – Тема (мотив) – Ідея – Афоризми

5. Обмін враженнями щодо прочитаного.

6. Словникова робота. (Проводиться за питаннями учнів.)

7. Евристична бесіда. Міні-дослідження. Робота з текстом.

1. Визначте тему, жанр поезії.

Тема: висловлення поетом критики стосовно діяльності Б. Хмельницького, зокрема за необачний Переяславський союз з Московією, який призвів до втрати української державності.

Жанр. Громадянська лірика.

2. Про що і про кого йде мова у поезії? (про Хмельницького, про Україну, про російську політику щодо України).

3. Яку оцінку діяльності Хмельницького дає Шевченко? За що Т. Шевченко критикує Б. Хмельницького? Знайдіть у тексті слова чи вирази, за допомогою яких автор оцінює діяльність Богдана Хмельницького («Не так воно стало», «очухрали», «сміються», Занапастив еси вбогу Сироту Украйну! ... Ти все оддав *приятелям*...)

4. Хто є ворогами України, на думку Шевченка? Якої шкоди вони завдали українському народу? А до чого тут Хмельницький?

(...*Москалики*, що задріли, То все очухрали.

Могили вже розривають Та грошей шукають,

Льохи твої розкопують Та тебе ж і лають, Що й за труди не находять! ...

...*Байстрюки* Скатерини Сараною сіли...)

5. Назвіть центральний образ поезії. (Церков-домовина)

6. Чому Іллінську церкву у Суботові Шевченко називає домовиною? (Церква — могила Богданова, там — *дух України*, захований за міцною будівлею, тому недоступний сатрапам-загарбникам. Цей дух свободи й незалежності за українською ментальністю — незборимий, святий, великий, бо захований там, де знаходиться душа Богдана: у великому льосі, у Богдановій церкві.)

7. Назвіть інші образи-символи.

Для чого Тарас Григорович у поезії «Стоїть в селі Суботові...» використав символіку?

Яким чином вона пов'язана з його ідейним змістом?

Чому поет порівнює Україну з домовиною?

Кого митець називає сторонніми людьми? Чому вони сміються з України?

Що у творі символізує тьма і світ?

Якою вбачав Т. Шевченко долю «невольничих дітей»?

Коментар учителя. Церква — могила Богданова, там — *дух України*, захований за міцною будівлею, тому недоступний сатрапам-загарбникам. Цей дух свободи й незалежності за українською ментальністю — незборимий, святий, великий, бо захований там, де знаходиться душа Богдана: у великому льосі, у Богдановій церкві.

За допомогою символічних та алегоричних образів, сцен автор показав трагічну минувшину України від часів союзу із загарбницькою Москвою, від гнітючої політики Петрухи та вовчиці-Катерини, коли викорінювалися залишки української свідомості, до безвольної німої й сліпої України часів Миколи І.

Ідея полягає у безсмерті українського духу, у відродженні Української державності, української нації, духовності. Але воно можливе тільки при патріотичному сумлінні українців, які повинні пробудитися від колоніально-націоналістичного сну й тотального поневолення.

Так в історичному й філософському плані Тарас Шевченко розглядає проблеми політичної свідомості, її втрати, що спричинило втрату державності.

8. Інтеграція. Т. Шевченко вважав, що Богдан виявив легковірність, необачність, політичну недалекоглядність, підписуючи угоду з царем Олексієм. А ви як вважаєте? Відповідаючи, посилайтеся на фактичний матеріал з історії?

Історична довідка. Інформація про Б. Хмельницького, Переяславську угоду, її наслідки для України.

9. Міні-дослідження. Робота з текстом.

— Якими словами чи виразами поет передає своє бачення майбутнього України? (Встане, розвіє, засвітить...)

— Висловіть думку з приводу того, чому поезія «Стоїть в селі Суботові...» тривалий час була вилучена з «Кобзаря»?

10. «Соціально-літературне опитування»

Мікрофон: «Чи дотримуєтесь ви думки про те, що доля держави не в руках її лідерів, а в руках народу...?»

4. Рефлексійно-оцінювальний етап.

1. «Проблемне питання». «У чому полягає актуальність цієї поезії на сучасному етапі?»
2. «Мікрофон – 2». «На сьогоднішньому уроці я дізнався ..., мені найбільше сподобалось ... А тепер я хочу почути думку ...», «Урок примусив мене замислитися над тим...» (Перед тим, як передати мікрофон однокласникові, учень говорить кілька хороших слів про нього.)
3. Заповнення карток самооцінювання.

5. Домашнє завдання.

- 1.

Додаток 1. Довідка. Село Суботів

За Богдана Хмельницького **Суботів** став значним *осередком культури*: у гетьмана була велика *бібліотека*. Чималий інтерес становили тут будівлі і архітектура — у Суботові, як і в Чигирині, був будинок гетьмана, а поряд будинки козацької старшини. Проте після смерті Богдана Хмельницького Суботів втратив своє значення.

Після того, як гетьманом став Іван Виговський, він забрав Чигирин і Суботів. Суботів був наданий Юрію Хмельницькому знов у 1659 р.

У 1664 році розбійницькі загони шляхти на чолі з руським воєводою Стефаном Чарнецьким напали на село і спустошили його та, як свідчить у своєму літописі *Г. Граб'янка*, поглумилися над прахом гетьмана Богдана і його сина Тимоша.

У 1667 році за Андрусівським перемир'ям Правобережжя залишалося за Польщею, козацький устрій у Суботові ліквідовано, його селяни стали кріпаками. Суботів, як містечко у складі Польщі, перебував до кінця XVIII століття.

За домовленістю Речі Посполитої та Росії, Суботів був на кордоні між країнами; *тут заборонено було поселятись*.

Додаток 2.

Переяславська угода. Історія

8 січня 1654 р. на площі біля храму скликали генеральну раду, де були присутні безліч людей. Б. Хмельницький звернувся до народу з промовою, в якій нагадав про тяжке військове становище, про ненадійність союзу з кримським ханом, про захоплення поляками українських територій, про національне пригноблення українського народу і наголосив на необхідності для України прийняти чиесь заступництво. Було названо чотири потенційні кандидати на цю роль: *польський король, кримський хан, турецький султан і московський цар*. А найкращим визнавався православний цар. Натовп схвально відгукнувся на промову гетьмана.

Відтак посол від російського царя В. Бутурлін, Б. Хмельницький і старшина пішли до місцевої церкви, щоб скріпити рішення присягою. Але тут сталася неприємна подія. Б. Хмельницький сподівався, що згідно із заведеною в Польщі традицією присягу даватимуть обидві сторони - українці присягнуть на вірність цареві, а він пообіцяє захищати їх від поляків і поважати їхні права і привілеї. Проте В. Бутурлін відмовився присягати від імені царя, сказавши, що на відміну від польського короля *цар є самодержцем і не присягає підданам*.

Розсердившись, Б. Хмельницький вийшов з церкви, пригрозивши взагалі ліквідувати угоду. Та Бутурлін уперто стояв на своєму. Врешті, розуміючи, що можна втратити підтримку царя через просту формальність, Б. Хмельницький погодився дати клятву на вірність цареві. Переговори тривали два дні (9-10 січня), аж поки бояри запевнили, що цар своєю грамотою затвердить вільності (права) України.

Невдовзі після цього царські чиновники роз'їхалися по 117 містах приймати присягу на вірність цареві Олексію Михайловичу. Присягу дали 127 тис. воїнів. Однак старшини Полтавського і Кропивнянського полків відмовилися давати присягу, заявивши, що за котів (соболів) не продаватимуть душу, а московських послів побили киями, не присягли Брацлавський, Уманський козацькі полки, деякі міста, зокрема Чорнобиль. *Не присягали полковники Іван Богун, Осип Глух, Григорій Гуляницький, Іван Сірко, Петро Дорошенко, Михайло Ханенко. Не присягала Запорізька Січ*. Богун і пізніше не дав присяги. Так само негативно ставилися до союзу України і Росії Київський митрополит Сильвестр Косов та інші представники вищого духовенства, бо незважаючи на спільність релігій українське православ'я відрізнялося від російського: українська церква підпорядковувалася Візантійському патріарху, а російська - російському.

Остаточний *договір* представники обох сторін уклали в Москві в березні 1654 р. (так звані Березневі статті). Він передбачав:

права і привілеї української шляхти та козацької старшини;
60-тисячний козацький реєстр; плату старшині й гроші на утримання козацького війська, збереження місцевої адміністрації; право Війська Запорозького обирати гетьмана;
право на невтручання царських воевод у внутрішні справи України;
підтвердження козацьких і шляхетських вільностей; збереження прав київського митрополита;
наявність військових застав на кордоні України з Польщею і козацької - у фортеці Кодак;
захист України від нападів татар та ін.

Вільні вибори гетьмана, незалежний суд, власні фінанси, невтручання військової адміністрації у внутрішні справи Війська Запорозького, можливість закордонних зв'язків - це були політичні вимоги, які свідчили про те, що між Україною і Московською державою мали встановитися міждержавні відносини, при яких Україна зберігала б державну самостійність - як внутрішню, так і зовнішню - за умови певного контролю з боку царя як прожектора, за що йому належала відповідна грошова данина.

Під час переговорів у Москві після остаточної редакції грамоти Б. Хмельницького і "Статей" з 23 пунктів залишилося 11. Частину статей було об'єднано, а окремі ввійшли до тексту "Жалуваної грамоти", яку цар передав Б. Хмельницькому посольством С. Зарудного. Більшість статей було прийнято без змін.

Питання про Березневі статті 1654 р. і оцінка угоди, що об'єднала Україну з Росією, були й лишаються предметом численних суперечок учених. Справа ускладнюється тим, що оригінали документів втрачені, збереглися тільки неточні чернетки, копії, переклади. До того ж російський архіваріус Петро Шафранов доводить, що *навіть ці копії сфальсифіковані царськими переписувачами*. Загалом існувало *п'ять основних тлумачень Переяславської угоди*.

1. На думку російського історика права В. Сергеевича, угода була *персональною унією між Московією та Україною*, згідно з якою обидві сторони мали спільного монарха, зберігаючи кожна свій окремий уряд. 2. Інший фахівець з історії російського права М. Дьяконов доводив, що, погоджуючись на "особисте підкорення" цареві, *українці безперечно погоджувалися на поглинання їхніх земель Московським царством*, і тому ця угода була "реальною унією".

3. Російський історик В. Мякотін і український історик М. Грушевський вважали, що Переяславська угода була *формою васальної залежності*, згідно з якою сильніша сторона (цар)

погоджувалася захищати слабшу (українців), *не втручаючись у її внутрішні справи*; українці ж зобов'язувалися платити цареві податки, надавати військову допомогу тощо. 4. Історик В. Липинський стверджував, що угодою 1654 р. встановлювався *тимчасовий військовий союз* між Москвою і Україною.

Таке тлумачення Переяславської угоди зустрічається в багатьох працях радянських учених і полягає в тому, що ця угода розглядається як кульмінаційний момент у багатовіковому прагненні українців і росіян до возз'єднання і що возз'єднання цих двох народів було основною метою повстання 1648-1654 рр.

Аналізуючи договір, зазначимо, що **Б. Хмельницький вважав його звичайним договором протекції**: союзом із сильним сусідом для боротьби проти ворога, тим більше, що Україна на той час вже була визнана європейською державою, тобто суб'єктом міжнародних відносин. Як приклад наведемо слова шведського короля Карла X, сказані йому 1656 р.: "Ми знали, що між великим князем Московським і народом запорозьким існує певний договір, але такий, який залишив свободу народу цілою і непорушною".

У 1657 р. послів Б. Хмельницького в Австрії вітали як вельможних і славних радників, котрі представляють славу і войовничу республіку. На жаль, у Москві це розуміли по-іншому. Згідно з Березневими статтями 1654 р. між Україною і Московською державою встановлювалися невизначені відносини. З одного боку, за гетьманом визнавалися права верховної суверенної влади, фактично в нього залишалися функції загальнодержавного управління.

Московський уряд всупереч бажанням козацької старшини розширити і зміцнити українську автономію **уміло й обережно перетворював Україну на звичайну провінцію Московської держави**. У наступні роки Москва розпочала політику пригноблення українського народу, його закріпачення.

Б. Хмельницький скоро відчув тягар залежності від Москви. Цим, очевидно, і пояснюється загадкова, на перший погляд, поведінка Б. Хмельницького, який після укладення союзу з Москвою намагався не брати участі в походах, які планував московський уряд. На початку 1656 р. Б. Хмельницький тяжко захворів. Навесні 1657 р. гетьманську владу він передав синові Юрію; 6 серпня 1657 р. Б. Хмельницький помер і був похований в Іллінській церкві в Суботові.

Важко переоцінити вплив Б. Хмельницького на українську історію. Проте діяльність його оцінюється неоднозначно. У більшості досліджень підкреслюється його роль у відновленні української політичної організації, у створенні могутнього високоорганізованого війська, у вихованні плеяди нових діяльних військових керівників, у відродженні почуття національної гордості українського народу, в організації його на визвольну боротьбу проти польської шляхти. **Звісно, не обминули Б. Хмельницького невдачі, помилки й прорахунки, але багато з них пов'язані з історичними обставинами. Тим часом провину за ці помилки багато істориків і письменників переклали тільки на Б. Хмельницького.**

Так, ще у XVIII ст. Григорій Сковорода писав про нього: "Будь славен во век, о муже, избранне Вольности отче, герою Богдане". *Український поет Т. Шевченко називав Б. Хмельницького "геніальним бунтівником"*. Водночас у таких творах, як "Розрита могила", "Стоїть в селі Суботові...", "Якби ти Богдане, п'яний...", Т. Шевченко негативно оцінює діяльність Б. Хмельницького за те, що той віддав Україну під владу Росії.

У середині XIX ст. український історик М. Костомаров хвалив Б. Хмельницького за налагодження зв'язків із Росією і критикував за закулісні відносини з турками. Гостро критикував Б. Хмельницького український мислитель XIX ст. П. Куліш, на думку якого той начебто започаткував період смерті, розвалу, анархії і культурного занепаду України.

У XX ст. М. Грушевський висловив сумнів щодо існування у Б. Хмельницького чітких цілей, доводячи, що вчинки гетьмана визначалися швидше обставинами, а не навпаки. Багато українських істориків на чолі з В. Липинським дійшли висновку, що гетьман прагнув створити фундамент української державності свідомо і послідовно, і без цих спроб відродити українську державу було б неможливо. Радянські історики схвалювали дії Б. Хмельницького, зазначаючи його роль як керівника повстання народних мас і особливо його роль в об'єднанні України та Москви. І все-таки ці оцінки треба узгодити з контекстом тієї доби - неоднозначної і суперечливої.

Отже, визвольна війна 1648-1654 рр. - яскрава і важлива сторінка в історії українського народу. Це був переломний етап, який змінив подальшу його долю.